

Büyük Selçuklu Devletinin Suriye, Filistin ve Mısır Politikasına Dair Bazı Tespitler

Some Determinations On The Great Seljuk Empire's Policies About Syria, Palestine And Egypt

Ayşe D. KUŞÇU*

ÖZET

1040 yılında kurulan Büyük Selçuklu Devleti, Türklerin Orta Doğu hâkimiyeti sürecinde önemli bir yer tutar. Günümüzde bu devletin bölgede hâkim olduğu sahalar üzerinde sayıları yirmiyi aşan devlet kurulmuştur. Böylesine geniş bir sahaya hâkim olmak ve bundan daha önemlisi bu toprakları elde tutabilmek için güçlü orduya ve teşkilata sahip olmak gerekir. Büyük Selçuklu Devleti'nin başarısı burada gizlidir. Tuğrul ve Çağrı Bey önderliğinde yeni bir devlet kuran Selçuklular, kısa sürede bölgede önemli bir askeri güç haline gelmişlerdir. Bu durumun vermiş olduğu özgüven, onlara Türk devletlerinin kendilerine özgü politikalarını sırasıyla uygulama imkânı vermiştir. Selçuklular'ın uyguladıkları politikalara baktığımızda; bu faaliyetlerin daha ziyade devletin batı taraflarında ağırlık kazandığını görürüz. Bu bakımdan Selçuklu Devleti'nin Batı Politikası adı altında değerlendirebileceğimiz müstakil bir konu ortaya çıkar. Bizans ve Fatımiler meselesi Batı politikasının en önemli iki hedefidir. Büyük Selçuklu Devleti Bizans meselesinde tam olarak hedefine ulaşmıştır. Ancak İslâm dünyasının manevî ve siyasi birliğini sağlamaya yönelik olarak planlanan Fatımiler meselesinde aynı başarının elde edildiğini söylemek mümkün değildir. Tuğrul Bey ve Alp Arslan döneminde çözüme kavuşamayan Fatımiler meselesinde, Melikşah döneminde Türkmen beylerinden Atsız sayesinde ciddi bir yol katedilip Güney Suriye ve Filistin ele geçirildi ise de Mısır'ın fethi mümkün olmamıştır. Dolayısıyla Fatımiler meselesinin çözümünde hedeflenen başarı sağlanamamış Fatımiler Devleti'ne son verilememiştir.

ANAHTAR KELİMELELER

Büyük Selçuklu Devleti, Batı Politikası, Suriye, Filistin, Mısır, Fatımiler, Abbasi Halifeliği

ABSTRACT

Great Seljuk Empire, which was founded in 1040, played an important role in the domination process of Middle East by the Turks. Today there are more than twenty states over the territories, which were once belonged to Great Seljuks. To keep such wide areas under control and to rule those for many years required a powerful army and a well performing organization.

* Dr., Gazi Üniversitesi Fen- Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü.

There lies the secret of Seljuks' success. After the foundation of state under Tugrul and Cagri Begs, Seljuks became the paramount military power in the region. This gave them the self-confidence they needed to apply the distinctive policies of Turkish states. Seljuks' policies were mainly devoted to the west. Thus a policy, which we can name as the Western Policy of the Seljuks may be given special consideration. Great Seljuk Empire had two neighboring states in the west: Byzantium and the Fatimids. They were fully successful in their policies regarding Byzantium. However, it is not possible to make a similar determination for the policy they pursued against Fatimids although it was paid special importance for the moral and political unity of Islamic world. Tugrul Beg and Alp Arslan could not overcome Fatimid question in their times. In the period of Malik Shah, Atsiz beg a Turkoman war-lord conquered Syria and Palestine on the name of Seljuks. However, he was not able to seize Egypt. So Fatimid Empire survived from being destroyed.

•

KEY WORDS

Great Seljuk Empire, Syria, Palestine, Egypt, Fatimids, Abbasid Caliphate.

Giriş

Türklerin teşkilatlanma ve devlet kurma konusundaki üstün meziyetleri bu güne kadar pek çok araştırmaya konu olmuştur. İnsanlık tarihi boyunca en azından yazılı kaynakların ışık tuttuğu süreç içerisinde Türklerin kurmuş olduğu devletlere bakıldığında; bunların her birinin kendine has hedefleri ve politikaları olduğu ve bu hedeflerinde ve politikalarında da çoğu kere tam başarıya ulaştıkları görülür. XI. yüzyılda kurulan Büyük Selçuklu Devleti'nin sahip olduğu ideal ve bu uğurda yapılan mücadeleler ve takip edilen politika, buna güzel bir örnek teşkil eder. Bu ideal, bir yandan Türk Milletine üzerinde yaşadığı vatani kazandırırken diğer yandan Türkler'in kitleler halinde İslâm dinine girişlerine ve bu din etrafında oluşan İslâm medeniyetine büyük katkı ve hizmetler dönemini başlatmalarına vesile olmuştur. Başka bir ifade ile bu başarıda İslâmiyet'in ilk yıllarında elde edilen, fakat zamanla kaybedilen dinamizmin yeniden kazanılması en büyük etken olmuştur.

X. yüzyılın ilk yarısına doğru kendisine bağlı Oğuz kitleleri ile birlikte Maveraünnehr'e inen Selçuk Bey'in adını taşıyan devlet, 1040 yılında resmen kuruluşundan itibaren benimsemiş olduğu ideallere uygun iç ve dış politikalar geliştirmiş, bu sayede kısa süre içerisinde bölgenin en güçlü siyasi teşekkülü haline gelmiştir. Selçuklu Devleti'nin bu başarısı hiç şüphesiz devletin esas kurucuları olan Selçuk Bey'in torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler'in doğru ve isabetli politika tayini ile gerçekleşmiştir. Tuğrul ve Çağrı Beyler'in aldıkları bütün kararlarda zaman ve şartları çok iyi değerlendirdikleri ve ona göre hareket ettikleri görülür. Bu üstün liderlik vasfı yeni kurulan devletin en önemli dinamiği olmuştur.

Selçuklular'ın Maveraünnehr'e gelmelerinden itibaren devlet olma sürecine kadar geçen süre, bir asrı aşan büyük bir zaman dilimidir. Bu uzun süre zarfında Selçuklular pek çok zorluklara katlanmak ve pek çetin mücadeleler vermek zorunda kalmışlarsa da bu durum daha sonra onlar için büyük bir avantaj haline almıştır. Burada dikkatimizi çeken birkaç husus vardır. Bunları şöyle sıralayabiliriz:

1) Devlet olma sürecinde Selçukluların önlerindeki en büyük engellerin yine kendileri ile aynı ırka mensup iki Türk devleti olduğu görülür. Bunlardan biri Selçukluların doğusunda bulunan ve bu dönemde Maveraünnehr ve Horasan hâkimiyeti için mücadele eden Karahanlılar Devleti, bir diğeri ise, Selçuklu-

ların Güneydoğusu'nda bulunan ve Horasan'a hâkim olan Gazneliler Devleti. Bu durumda Selçuklular, bu coğrafyada sürekli hâkimiyet mücadelesi içinde bulunan iki devlet arasında kalmıştır ve zaman zaman da bu mücadeleden payına düşeni almıştır. Böylelikle onlar bölge siyasetini kavrama ve ona uygun bir politika geliştirme şansını elde etmişlerdir.

2) Maverâünnehr'e geldikten sonra, önce Karahanlılar'a, daha sonra da Gazneliler'e karşı güç şartlar altında verilen bu mücadele, daha sonra Selçuk soyundan gelen Selçuklu şeflerini birlikte hareket etme ve dayanışmanın önemini anlamaya sevk etmiştir. Nitekim devlet kurulduktan sonra Merv'de yapılan ilk kurultayda Tuğrul Bey, birlikte hareket etme ve dayanışmanın vezir bir önemini hafızalardan silinmeyecek bir örnekle anlatmıştır¹.

3) Selçuklular, başlangıçta Gazneliler'e karşı verilen mücadelede ne kadar çaresiz idi iseler, daha sonraki dönemde o derece üstün duruma geçmişlerdir. Nitekim onlara karşı vermiş oldukları Nesa (1035) ve Serahs(1038) Savaşları² gibi iki büyük mücadele devlet olma yolunda elde edilen en önemli başarılarıdır. Bunu takip eden dönemde yapılan Dandanakan Savaşı ise, Gazneliler'e vurulan nihai bir darbe ve Selçuklular'a devlet olma yolunu açan bir zafer olmuştur. Bir başka ifade ile Maverâünnehr'de Selçuklulara en çok düşmanlık eden Gazneliler, zamanın acımasız bir hızla seyri ve talihin acı bir cilvesi ile onlara devlet olma yolunu da açan taraf olmuşlardır.

Yukarıda da ifade ettiğimiz gibi 1040 yılında yapılan Dandanakan Savaşı, Selçuk Bey ile başlayan, oğlu Arslan Yabgu ve özellikle torunları Tuğrul ve Çağrı Beyler ile devam eden mücadelenin son aşamasını oluşturmuştur. Bu tarihten sonra dönemin kaynaklarında "Selçukîyyân" veya "Salâcıkâ" adıyla anılan, modern tarihçilerin ise, "Büyük Selçuklu Devleti" adını verdikleri Türk devletinin kuruluşu tamamlanmış oldu³. Kazanılan zaferden sonra Selçuklular, devleti tesis etme aşamasından tanzim etme aşamasına geçtiler. Ve sahip oldukları devleti içine girdikleri İslâm medeniyetinin şartlarına uygun bir tarzda şekillendirdiler. Onlar temelde ve özde Türklük özelliklerini koruyarak, İslâmî

¹ Ayrıntılı bilgi için bk. Muhammed b. Ali b. er- Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, (Trc.,A. Ateş), Ankara 1999, II.Baskı, c. I, s. 101.

² Prof. Dr. Salim Koca Selçuklular'ın Gazneliler karşısında elde ettiği bu iki büyük zaferi "tarihin seyrini değiştiren zaferler" olarak niteler. Geniş bir perspektifle değerlendirildiğinde bu nitelemenin ne derece isabetli olduğu açıktır. Çünkü bu iki zafer Selçuklu ailesinin varlık ve yokluk mücadelesinde âdeta bir dönüm noktası olmuştur. Selçuk Bey'e bağlı Oğuz kitleleri ancak bu zaferlerden sonra Dandanakan Zaferi gibi nihai bir zafere erişmişler ve devletlerini kurabilmişlerdir. (Salim Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997, s. 66 vd)

³ S. Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s.77.

yönetim tarzını benimsediler; Sâ mânî, Gazneli ve Abbasî Devletlerine ait müesseselere ve geleneklere bünyelerinde yer verdiler; İslâmî isimler, unvanlar ve lâkablar aldılar⁴

Selçuklu Beyleri Dandanakan Savaşı'nın gerçekleştiği aynı ay içerisinde Merv'de bir kurultay toplayıp bu kurultayda sahip oldukları memleketleri kendi aralarında taksim ettiler. Büyük kardeş Çağrı Bey, Merv merkez olmak üzere Horasan'ın bir kısmını aldı. Musa Yabgu Bust, Herat ve Sistan havalisine tayin edildi. Tuğrul Bey ise, Irak tarafına gidecekti. Yanında annesi tarafından kardeşi İbrahim Yınal, Çağrı Bey'in oğlu Yâkûtî ve Arslan'ın oğlu Kutalmış bulunuyordu⁵. Bu taksimat Selçuklu Devleti'nin daha sonraki dönemde takip ettiği dış politikanın da ana hatlarını oluşturmuştur.

Merv kurultayında Çağrı Bey'in büyük oğlu Kavurd, Tabasayn vilâyeti ile Kirman havalisine gitmiş ve burada Selçukluların ilk tâbi devleti olan Kirman Selçuklu Devletini kurmuştu.⁶

Devletin toprak taksimatı konusunda Türk devlet geleneğine bağlı kalındığı gibi, idarede de bu geleneğe uygun hareket edilmiştir. Hâkimiyet alâmetlerinden olan hutbede Tuğrul ve Çağrı Beyler'in adları birlikte zikrediliyordu. Bu durumda çifte hükümdarlı bir devlet yapısı karşımıza çıkmaktadır⁷. Bu durum Tuğrul ve Çağrı Beyler'in ömürleri süresince devlet işlerinin yürümesi ve kolaylığı açısından devlet işlerinde yetki ve selâhiyetlerin iki kardeş arasında paylaşılması ve karşılıklı bir iş bölümü anlamına gelmiştir. Kesinlikle bir ayrılık ve bölünme alâmeti sayılamaz⁸. Bu iş bölümünde Tuğrul Bey esas hükümdardır; yani "hakan"dır. Çağrı bey ise, bir nevi "yabgu"dur. İslâmî algılamaya göre; Tuğrul Bey "sultan", Çağrı bey ise, "melik"tir⁹. Nitekim Tuğrul Bey, ilk dönem

⁴ M. Fuad Köprülü, *İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri*, İstanbul 1983, s. 25 vd. ; S.Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s.79-80.

⁵ er-Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, c.I, s.102.

⁶ Mehmet Altay Köymen, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, TT.K. Yay. s.55; Erdoğan Merçil, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991, s.48.

⁷ M. A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s.55.

⁸ Tuğrul ve Çağrı Bey arasındaki iş bölümü ve münasebet konusunda Ravendî eserini Mütenebbî'nin güzel bir şiiri ile süsler. Çağrı Bey Tuğrul Bey'e bir defasında; "Senin rızan, benim memnuniyetle vereceğim rızamdır; senin sırrın benim sırrımdır ve ben onu açığa vurmam" demiştir. (er-Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, c.I, s.103) Ayrıca bu konuda bkz., R.W.Buillet, *Numismatic Evidence for the Relationship Between Tughril Beg and Chagri Beg*, Studies in Honor of George C. Miles, Edit. by D.K. Koumjian, Beirut 1974, 289-296.

⁹ Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1993, TT.K. Yay. c.I, s 365.

lerde aldığı “El-Emirü'l- Ecel” unvanı ile Nişabur’da bastırmış olduğu paralarda (1040-1041)da hükümdar olduğunu ispatlamıştır.¹⁰

Genel bir değerlendirme yaptığımızda büyük bir zaferin ardından gerçekleştirilen Merv Kurultayı, Selçuklu Devleti’nin siyasî yapısını ve dış politika hedefini belirleyen, devlet olmanın temel şartlarından olan teşkilatlanma ve müesseseleşmesinde sağlam temellerin atıldığı önemli bir toplantı olmuştur. Nitekim bu kurultaydan sonra Ebû'l-Kasım Buzcanî’yi Selçuklu Devleti’nin ilk veziri olarak görmekteyiz¹¹ Böylece sivil teşkilatın başı olan vezirin tayiniyle devletin önemli bir kurumu da tamamlanmıştır.

Merv kurultayında açıklığa kavuşan ve sınırları çizilen konulardan biri de hiç şüphesiz devletin dış politika hedefi olmuştur. Burada Çağrı Bey’e verilen Horasan ve çevresi, bundan sonraki dönem içinde bu yerlerin, bir bakıma devletin doğusunun, idaresinden Çağrı Bey’in mes’ul olması anlamına gelmiştir. Dolayısıyla devletin “*Doğu Politikası*” Çağrı Bey’in uhdesine verilmiştir. Çağrı Bey ölünceye kadar (1060) devletin doğu politikasında inisiyatifi elinde bulundurmuştur.

Kurultayda Tuğrul Bey’e Irak-ı Acem ve Irak-ı Arap’a gitmesi yönünde bir karar çıkması, iki anlama geliyordu. Bunlardan birincisi, bu dönemde henüz ele geçirilmeyen Irak topraklarının yakın bir dönemde ele geçirilmesinin planlanması ile alâkalı idi. İkincisi ise, yeni fetihlerin Batı istikâmetinde olacağı, dolayısıyla devletin “*Batı Politikası*”nın Tuğrul Bey’in kontrolünde olacağı idi. Gerçekten bu tarihten sonra gelişen olayların seyrine baktığımızda; devletin batı siyasetine Tuğrul Bey’in yön verdiğini ve bu bağlamda onun öncelikli hedefinin Irak-ı Arab (Bağdat ve çevresi) ile Irak-ı Acem (Güney Batı İran ve Huzistan eyaleti), Bizans (Anadolu)’ın fethi ve Mısır’a hâkim olan Şii Fatımiler olduğunu görürüz. Bu çalışmamızda, Büyük Selçuklu Devleti’nin Batı Politikası çerçevesinde değerlendirebileceğimiz Suriye, Filistin ve Mısır Politikası’nın bir tahlili yapılacaktır.

¹⁰ Bu konuda bk. Coşkun Alptekin, “Selçuklu Paraları”, *Selçuklu Araştırmaları Dergisi*, III, (yıl: 1971)435-591; M. A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c.I, s.366.

¹¹ Daha önce Gazneliler Devleti hizmetinde iken Selçuklu Devleti’nin kuruluşundan sonra Selçuklu hizmetine geçen bu kişinin hayatı hakkında geniş bilgi için bkz., Abdü'l Gâfir el-Fârisî, *Kitâbü's- Siyak li Târihî Nişâbûr ve el-Müntehab*, Nşr., R.Frye, London 1965; M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c.I, s. 366.

1-) XI. Yüzyılın ilk Yarısına Doğru Orta ve Yakın Doğu'da Dinî ve Siyasî Durum

Orta ve Yakın Doğu tabiri esasen bölgenin tarihi kadar eski değildir. Ortadoğu teriminin ilk olarak kullanılmaya başlanması XX. yüzyılın başlarında jeostratejik ve jeopolitik amaçlı olmuştur¹². Ancak günümüz bilimsel literatüründe bu tabir kullanıldığında aşağı yukarı akla gelen bölge dar anlamıyla Basra körfezinden Akdeniz'e kadar uzanan coğrafyada Süveyş ve Kızıldeniz'i de içine alan dolayısıyla Mısır ve diğer Arap ülkeleri ile Filistin ve İsrail'i de kapsayan kesimdir. Yakındoğu tabiri ise, XX. yüzyılın terminolojisine giren Ortadoğu tabirinden biraz daha eskidir. XVI. yüzyılda İngilizler başta olmak üzere batılı ülkelerin sömürgecilik faaliyetleri çerçevesinde kendilerine göre daha doğuda bulunan ülkeleri tanımlamak amacıyla iki tabir kullandıkları görülür. Bunlardan biri Hindistan ve Çin için kullanılan "Uzakdoğu", diğeri ise, Hindistan'ın batısında kalan ve büyük bir bölümü Osmanlı hâkimiyet sahasındaki topraklar için kullanılan "Yakındoğu" tabiridir. Bir başka ifade ile Yakındoğu, Hindistan ve Akdeniz arasındaki güneybatı Asya ülkelerini tanımlamaktadır. Bu durumda Ortadoğu tabirinden daha geniş bir coğrafyayı ifade eder. Ancak Yakındoğu tabiri, zamanla yeni politik düzenlemeler ve amaçlarla anlam değişikliğine uğramış ve bazı dönemlerde sadece Türkiye için kullanıldığı görülmüştür.

Bu kısa açıklamadan sonra XI. yüzyılda Orta ve Yakındoğu tabiriyle hangi bölgelerin anlatılmak istenildiği genel hatlarıyla ortaya çıkmıştır. Burada Büyük Selçuklu Devleti söz konusu olduğu için ele alınacak bölge Ceyhun Nehri'nin Batısı'ndan başlayan, İran-Mısır ve Anadolu üçgeni içinde kalan coğrafyadır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu dönemde iki büyük Türk Devleti; Karahanlılar (yaklaşık 932-1212) ve Gazneliler (962-1183) siyasî bakımdan eski gücünü yitirmiş durumdaydı. Bunların dışında bu dönemde yukarıda tanımladığımız Orta ve Yakındoğu coğrafyaları, dinî ve siyasî birlikten mahrum bir durumda idi. Bölgede birbirinden farklı yapı ve özellikte birtakım siyasî teşekküller bulunuyordu. Bunların en önemlileri şunlardır:

- 1) Abbasî Halifeliği (750-1258)
- 2) Fatımîler (910-1171)
- 3) Büveyhoğulları (932-1055)

¹² Faruk Demir, "Büyük Ortadoğu Projesi Beşeri Dönüşüm Planı", 2023 Der.,(Mart 2004), s.35; Ayşe D. Kuşçu, "Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti", *Akademik Ortadoğu Der.*, c.I, S.1, s.114.

4) Bizans (395-1453)

Bu devletlerin yanı sıra bölgede bazı küçük devletçikler (yerel idareler) de bulunuyordu, ancak bunların devletlerarası siyasette fazla etkin olmamaları ve şartlara göre bir siyasi varlık göstermeleri için bahis konusu edilmesi büyük önem taşımaz.

Sünnî İslâm dünyasının temsilcisi olan *Abbasî Halifeliği* IX. yüzyıldan itibaren hilâfet merkezine uzak bölgelerde görev yapan valilerin arda arda bağımsızlıklarını ilan etmeleri üzerine sürekli kan kaybetmiş ve sınırları oldukça daralmıştı. Büyük Selçuklu Devleti'nin kurulduğu dönem olan XI. yüzyıla gelindiğinde siyasî bakımdan tam bir zaaf içinde bulunuyordu. Bağdat'ta oturan halifelerin otoritesi Bağdat duvarlarının ötesine bile geçmez hale gelmişti.¹³

Abbasî Halifeliği'nin içinde bulunduğu bu siyasî duruma karşılık 910 yılında Libya'da kurulan ve 969 yılında da Mısır'a hâkim olan *Şii Fatîmi Devleti*¹⁴, XI. yüzyılın ikinci yarısına gelindiğinde Abbasî Halifeliği ve bir bakıma bütün Sünnî İslâm alemi için tehdit oluşturabilecek siyasî bir yükseliş dönemine girmişti. İlk Şii Devleti olarak şekillenen Fatîmi Devleti'nin birden fazla amacı ve ideali vardı. Bu devlet, her şeyden önce intikam temelleri üzerine kurulmuştu. Bir yandan temsil ettiği Şii akideyi yayarken, diğer yandan bu uğurda önünde bulunan en büyük engel olan ve Sünnîliğin temsil makamı sayılan Abbasî halifeliğini ortadan kaldırmak istiyordu. Kendilerini "Halife" olarak vasıflandıran ve bu unvanı kullanan Fatîmi Devleti hükümdarları bu çerçevede İslâm dünyasında büyük bir nüfuz mücadelesine giriştiler¹⁵.

¹³ Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (Çev: Nejdet Gök), İstanbul 2004, c.I, s.143.

¹⁴ İslâm dünyasında 7.Yüzyılın ikinci yarısından sonra başlayan görüş farklılıkları ve muhalefet hareketleri 8.Yüzyılda giderek derinleşmiş ve bunun sonucu olarak İslâm dünyası, en genel ifade ile, Sünnî (orthodoxe) ve Sünnîliğe aykırı (hétérodoxe) mezhepler ve akımlar adı altında değerlendirilebileceğimiz iki farklı gruba ayrılmıştı. Sünnî İslâm dünyasının X. Yüzyıla kadar siyaseten üstünlüğüne karşılık Şiiiler de boş durmamışlardı. Kendi içlerindeki görüş farklılıklarına ve ayrılıklara rağmen, onuncu yüzyılın başlarına kadar sıkı bir disiplin içinde teşkilatlanarak İslâm dünyasında taraftar kazanmaya çalışmışlardı. Bu amaçla daîiler (davetçiler) adı verilen propagandistler yetiştirmişler ve İslâm dünyasının hemen her yerinde kendi doktrinlerinin yayılmasına çaba göstermişlerdi. Fakat bunların en büyük başarısı Afrika'nın kuzeyinde siyasî bir teşekkül kurmaları olmuştu (909). Hz. Muhammed'in kızına nispetle *Fatîmi Devleti* adı verilen bu devlet, 969 yılında Mısır'daki Sünnî, İhşidiler Devletini ortadan kaldırarak Mısır'a da hakim olmayı başarmıştı. Fatîmi Devleti'nin kurulması İslâm Dünyasında yalnızca fikir ve akide bakımından değil, siyasî bakımdan da buhranlı bir döneme girilmesi anlamına gelmiştir.

¹⁵ 929 yılında Endülüs Emevi Devleti hakimlerinden III.Abdurrahman'ın Abbasiler'in dinî liderliğini tanımayıp kendisini halife ilân etmesiyle, İslâm Dünyası'nda aynı anda üç halifelik ortaya çıkmış oldu. Ancak Endülüs'teki halifeliğin Abbasi halifeliği ile olan münasebet ve mücadeleleri Fatîmi Devleti ölçüsünde olmadı. Sünnî akideye bağlı olan Endülüs Emevileri, III.

XI. yüzyılın ikinci yarısında var olan siyasî teşekküllerden biri de *Şii Büveyhoğulları Devleti* idi. 932 yılında Güney İran ve Irak'ta bir devlet kuran Deylemlî Büveyhoğulları da Fatımiler gibi Şii doktrinini benimsemişler ve kısa sürede Abbasi Halifeliği üzerinde büyük bir tehdit unsuru oluşturmuşlardı. Devlete adını veren Ebû Şuca Büveyh zamanında Büveyhiler önce kuzey İran'a sahip olmuş, daha sonra güneye çekilmişlerdi. Fakat zamanla Büveyh'in oğullarından Ali Fars'ta, Hasan Rey'de ve Ahmet de Kirman'da birer emirlik kurdular. Büveyhoğulları'nın Fatımiler'e nazaran Abbasi halifeliğine nispeten daha yakın bir coğrafyada bulunmaları onların Abbasi Halifeliği ile olan ilişkilerinde Fatımiler'den farklı birtakım politikalar benimsemelerine sebep olmuştu. Onlar Fatımiler gibi Şii akıdeleri benimsemelerine karşılık Abbasî Halifeliğinin konumunu muhafaza etmesinden yana idiler. Çünkü 932 yılından beri kuzeyden Bizans ve batıdan da Fâtımî Devletleri, tıpkı Abbasi Halifeliği'ni olduğu gibi, merkezi Irak'ta bulunan Büveyhoğulları Devletini de yarım daire şeklinde bir kıskacın içine almış durumda idiler. Üstelik Büveyhoğulları inanç bakımından Fatımiler ile aynı çizgide olmalarına rağmen Büveyh hanedanının Fars asıllı olması dolayısıyla etnik bakımdan onlardan farklı idiler. Bu şartlar altında Abbasî Halifeliği ile olan ilişkilerinin Fatimi Devleti'nden farklı olması tabii bir durumdu.

Kaynaklardan anlaşıldığına göre; İran topraklarının bir kısmına hâkim olan Büveyhoğulları kendilerini daha önce bu coğrafyada güçlü bir devlet ve teşkilat kuran Sasanîler'in tabii mirasçısı olarak görüyorlar ve koyu bir Şîlik örtüsü altında sözü edilen bu eski İran kültürünü yeniden diriltme ve canlandırma çabası içinde bulunuyorlardı¹⁶. Bu amaçla izledikleri katı ve bölücü dinî politikalarla halkın büyük ölçüde desteğini kaybetmiş duruma gelmişlerdi. Bununla birlikte XI. yüzyılın ilk yarısına doğru Sünnî İslâm dünyasının temsil makamı durumundaki Abbasî Hilâfeti üzerindeki baskılarını gittikçe arttırmışlardı. İki

Abdurrahman döneminde daha çok Fatımilerle mücadele ettiler. Fatımiler İspanya'da gizlice çalışmalarına rağmen kendilerine oldukça büyük sayıda taraftar topladılar. Burada da geniş bir propagandaya giriştiler. Fatımilerin bu faaliyetleri üzerine Kurtuba'da bulunan III. Abdurrahman, bunların Kuzey Afrika'daki hakimiyetlerine son vermek gayesiyle harekete geçti. Güçlü donanmasını göndermek suretiyle Fatımilerin önemli sahil şehirlerini bombardımana tabii tuttu. Ayrıca yöredeki sünnî aşiret ve boyları destekleyerek bir dizi ayaklanma başlattı. 931 yılında Cauta şehrini Fatimilere karşı üs olarak kullanmak amacıyla tahkim ettirdi. Endülüs'te III. Abdurrahman'dan sonra 976'da başa geçen II. Hişam, barışçı bir politika izledi. Onun döneminde kendisinin veziri olan Hacib Mansur 978'de yönetimi fiilen ele geçirmişti. Hacib Mansur 1002'ye kadar hakimiyeti elinde tuttu. Sonraki halifeler de siyasî bir varlık gösteremediler ve Endülüs Emevi Devleti 1010'dan başlayarak parçalandı. Böylelikle Fatımiler'in önündeki engellerden biri de yok olmuştu.

¹⁶ Salim KOCA, "Büyük Selçuklu Sultanı Meliksâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız", *Selçuk Üni., Türkiyat Araştırmaları Der.*, S.22 (Güz2007), s. 4.

büyük Sâsânî hükümdarından Hüsrev ve Fîrûz'un her ikisinin adını birden kullanan son Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahîm döneminde bütün yetkileri elinde bulunduran Bağdat garnizonu komutanı Arslan Besasirî, Sünnî İslâm dünyasının o dönemdeki merkezi olan Bağdat ve çevresinde tam bir terör havası estiriyordu.

Dinî bakımdan Hristiyan bir devlet olan *Bizans Devleti* ise, bu dönemde başında bulunan hanedan sayesinde tarihinin en kudretli dönemlerinden birini yaşıyordu. İslâm dünyasının içinde bulunduğu siyasî ve dinî karışıklık ortamı bir kenara bırakılacak olursa, Bizans'ın İslâm dünyasını dışarıdan yıkma gayesi metot değiştirmekle birlikte devam ediyordu.

XI. yüzyılın ikinci yarısına doğru karşımıza çıkan bu dinî ve siyasî tablo içerisinde Büyük Selçuklu Devleti, yeni kurulan ve Sünnî esaslara dayanan bir Türk Devleti idi.

2-) Büyük Selçuklu Devleti'nin Bölge Siyasetinde Rol Almaya Başlaması

Büyük Selçuklu Devleti'nin 1040 yılındaki Merv kurultayında şekillenen dış politika hedefi, devletin hâkimi olan Tuğrul Bey'e büyük sorumluluklar yüklemişti. Merv Kurultayı'nda ittifakla alınan karar uyarınca ilk olarak bütün Selçuklu ailesi adına Tuğrul Bey tarafından dönemin Abbasi Halifesi Kâim bî-Emrillâh'a Dandanakan Savaşı'nın sebep ve sonuçları ile yeni kurulan devletin mahiyetini anlatan bir mektup gönderilmişti¹⁷. Mektubu Ebû İshakü'l-Fukkaî adında biri vasıtasıyla gönderdiler. Bu mektup gerek gönderilme amacı ve gerekse içeriği bakımından bir bakıma yeni kurulan Selçuklu devletinin meşruiyetinin tanınması ve onaylanması anlamına geliyordu. Bu hukukî bir teamüldü. Mektupta Selçukluları Müslüman ve kendileri ile soydaş olan Gazneliler'e karşı mücadeleye iten iki önemli sebep beyan edilmişti. Bunlardan biri;

Arslan Yabgu'nun Gazneli Mahmud tarafından esir edilmesi ve ölümüne sebep olması idi. Selçuklu ailesi için o döneme kadar çok büyük önem arz etmeyen bu olay, son derece politik bir zeka ile üretilmiş meşru bir gerekçe idi.

İkincisi ise, Gazneli Mahmud'un yerine geçen oğlu Mesud'un halkı iyi idare edememesi ve bunun neticesi olarak aynı halkın zülme karşı Selçukluların

¹⁷ Bu mektup için bkz., er-Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, c.I, s.102; Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, (Trc. A. Genceli), Ankara 1971, a.161; M.A.Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c.I, s.361; el-Bundarî, *Zubdatü'n-Nusra ve Nuhbatü'l-Uhra*, (Nşr. M. Th. Houtsma Leiden,1889) Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, *Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi*, Ankara 1999, II.Baskı, s.4-5).

himâyesini istemesi idi¹⁸. Bu iki sebep kendilerine göre Sünnî İslâm akıdelerine son derece bağlı olan Selçuklu ailesini gaza ve cihadı terk edip, gözlerini İran'a çevirerek burada bir devlet kurmalarına sebep olmuştu.

Halifelik makamına iletilen bu gerekçeler ve Tuğrul Bey'in mektubu, halife Kaim bi- Emrillah nazarında büyük itibar görmüş olsa gerek. Çünkü bu tarihten sonra halifeliğin Tuğrul Bey'e ve yeni kurulan Selçuklu Devleti'ne olan tavrına baktığımızda; oldukça saygın bir mevkide yer verildiğini görürüz. Nitekim Abbasî halifesi bunu ilk etapta kendisine Kadi'l-Kudât (Baş kadı) el-Maverdî¹⁹'yi elçi olarak göndermekle göstermiştir(1043-1044).

Selçuklular bu tarihten sonra bölge siyasetinde daha etkin rol oynamaya başlamışlardır. Bu çerçevede Tuğrul Bey'in, Merv Kurultayı'nda kendisine iktâ olarak gösterilen Batı bölgelerinin ele geçirilmesi hedefi doğrultusunda faaliyetlerine başladığı görülür. Tuğrul Bey'in bu amacına ulaşmada bazı olayların kendisi için büyük bir şans olduğu bazıların ise, büyük bir engel oluşturduğu muhakkaktır. Bunlardan önce Tuğrul Bey'e büyük imkanlar sunan durum ve olayları tespit etmek gerekir:

Yukarıda ifade ettiğimiz gibi, Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşu sırasında İslâm dünyasının dinî ve siyasî birlikten yoksun olması İslâm dünyası için büyük bir talihsizlik olmakla birlikte, Tuğrul Bey için büyük bir şans olmuştur. Öyle ki, bu durum Büyük Selçuklu Devleti'nin önünde durabilecek, ona karşı koyabilecek güçlü bir siyasî gücün bulunmaması demektir. Üstelik Tuğrul Bey, gerek din eksenli Ortaçağ politikalarının genel karakteristiğini benimsemesi olarak kabul edilsin, gerekse Selçuklu ailesinin ve Oğuz Türklerinin yeni girdikleri dine hizmet boyutunda algıladıkları içten samimiyetin bir yansıması şeklinde kabul edilsin, bu bölgedeki faaliyetlerini hep *İslâm ülkelerini sistemli bir şekilde ele geçirerek, bu yerleri Selçuklu hakimiyeti altında birleştirme* çerçevesinde

¹⁸ M.A. Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu*, c.I, s.362; Mehmet Altay Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, İstanbul 1976, s.17-18.

¹⁹ el-Mâverdî, Ali bin Muhammed bin Habîb Ebi'l- Hasan (974-1058) Basra'da doğmuştur. Basra ve Bağdat'ta Fıkıh, Üsûl-i Fıkıh, Tefsir ve Hadis tahsil etmiştir. Fıkıhçı, Üsûlcü, Tefsirci, Edebiyatçı, Siyasetçi bir âlim olan el-Mâverdî'nin bu alanlarda pek çok eseri mevcuttur. Kendisi bir ara gül suyu (mâ-i verd) ticareti ile de meşgul olduğundan bu lakabla anılmıştır. Muhtelif şehirlerde kadılık yapan, hattâ Nişabur yakınlarındaki Ustuvâ şehrinde başkadılık görevinde bulunan el-Mâverdî, Büveyhoğulları'ndan el-Kâdir'in sarayında danışman olarak da çalışmıştır. Daha sonra Abbasî halifeliğine intikal etmiş burada da başkadılığa getirilmiştir. Onun siyasete olan ilgisi ve yakınlığı bu sahada kıymetli eserler vermesine sebep olmuştur. Kitâbu Nasihatî'l-Mülûk, Kitâbu Teshîli'n- Nazar ve Ta'cili'z-Zafer, Kitâbu Kavânîni'l- Vüzerâ, Ma'rifetü'l-Fezâil ve el-Ahkâmü's-Sultâniyye bunlardandır. Sonuncu eser dilimize de çevrilmiştir. el-Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye* (Ter.: Ali Şafak, *İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*), İstanbul, 1976, Bedir Yayınevi.

sinde yürütmüştür²⁰. Bu gaye onun İslâm dünyasındaki faaliyetlerinin meşruiyet kazanmasına ve her şeyden önemlisi kendisinin Müslümanlar tarafından büyük bir teveccüh görmesine yol açmıştır. Nitekim daha sonraki dönemde Selçuklu Devleti'ne sığınan veya onların hizmetine giren bilim ve fikir adamlarının *Selçuklu Medeniyeti* olarak da adlandırılan *Selçuklu yüksek kültürü*'ne katkı ve hizmetleri inkâr edilemez.

Tuğrul Bey için ikinci büyük şans, Sünni İslâm'ın temsilcisi durumunda olan Abbasî Halifeliği'nin bu dönemde otoritesinin oldukça zayıflaması olmuştur. Abbasî Halifeliği'nin kendini bile korumakta acze düşmesi, Şii Büveyhoğulları'nın Abbasî Devleti üzerinde büyük bir baskı kurması, bir yandan Halifelik ve Selçuklu Devleti ilişkilerine yön verirken, diğer yandan Büyük Selçuklu Devleti'nin dış politika hedeflerini sırasıyla uygulamaya koymada büyük katkı sağlamıştır. Böylelikle Tuğrul Bey, birbirine çok yakın zamanlarda hem Büveyhoğulları'na son vermek suretiyle bu meseleyi çözüme kavuşturmuş, hem de Abbasî Halifeliği'nde yeni düzenlemeler yapabilmıştır.

Tuğrul Bey'in Batı politikası hedeflerini gerçekleştirmedeki engellere gelince; Bunlardan en önemlisi hiç şüphesiz Tuğrul Bey ile üvey kardeş olan İbrahim Yınal isyanı olmuştur. Bu isyan, devleti uzun süre uğraştıran bir takım hedeflerin başarısızlıkla sonuçlanmasına veya ertelenmesine sebep olan ve zaman zaman da iç karışıklığa ve güven bunalımına yol açan son derece önemli bir hadisedir. Selçuklu Devleti gibi kuruluş aşaması oldukça uzun süren bir devletin birliğine ve bekâsına en ciddi tehdit olma özelliği taşır. Üstelik Selçuklu tarihinin bundan sonraki süreci değerlendirildiğinde aynı zamanda kötü bir örnek oluşturduğu ortadır²¹.

Çifte hükümdarlı bir yapı içinde şekillenen devletin Doğu bölgesi'nin Çağrı Bey'e bırakılması Tuğrul Bey'e büyük imkanlar sağlamıştır. Bu sayede yönünü Batı'ya çeviren Tuğrul Bey, devletin doğusunu, bir bakıma arkasını emniyete almakla geniş bir hareket kabiliyeti kazanmıştır. Tarihî tecrübeyle sabittir ki, hükümdarların bir yönde ilerlemesi ancak diğer yönü emniyete almakla mümkün olabilmıştır. Çünkü arkadan gelebilecek herhangi bir tehlike bir anda bütün planların altüst olmasına sebep olabilir. İşte bu çerçevede devletin Doğu'sunun Çağrı Bey gibi güvenilir birine emanet edilmesi büyük önem kazanmıştır. Ancak diğer kardeş İbrahim Yınal konusunda aynı şansa sahip olmak mümkün olmamıştır. Merv Kurultayı'nda Tuğrul Bey ile aynı yöne gidecek

²⁰ S.Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s.85.

²¹ Alp Arslan dönemindeki Kavurd isyanı gibi.

olan İbrahim Yınal, gerek devletin kuruluşunda gerekse genişlemesinde çok önemli vazifeler üstlenmiştir. Tuğrul Bey'in Batı'da ele geçirmeyi planladığı yerler arasında Cibâl (Irak-ı Acem) eyaletinin fethi kendisine verilmiştir. İbrahim Yınal süratle faaliyetine girişmiş ve büyük başarılar elde etmiştir. Ancak Tuğrul Bey, onun fethettiği yerleri bu arada Rey şehrini elinden almış ve buraya yerleşip burayı devletin payitahtı yapmıştır(1042-1043). Tuğrul Bey ikinci defa olarak İbrahim Yınal'ın fethettiği diğer Cibâl kalelerinin kendisine teslim edilmesini istediğinde red cevabı almıştır. İbrahim Yınal her ne kadar usta bir siyâsi manevra ile bu meseleden vezirini sorumlu tuttu ve ona işkence etti ise de, daha sonra ordusunu toplayıp Tuğrul Bey'i terk ettiği ve isyana giriştiği anlaşılmaktadır.

Tuğrul Bey'in Batı bölgelerini ele geçirmedeki diğer engeller ise, Büveyhoğulları ve Fatimiler Devletleri olmuştur. Bir taraftan İbrahim Yınal isyanı sürerken diğer yandan Batı politikası hedefi olarak tayin edilen ve çözüme kavuşturulması acil olarak görülen bu konu Büveyhoğulları'ndan Arslan Besasirî'nin Fatimiler ile işbirliği içinde olmasıyla daha hassas bir durum haline gelmiştir. Üstelik Bizans'ın da Fatimiler'e destek vermesi Tuğrul Bey'in işini daha da zorlaştırmıştır.

Büyük Selçuklu Devleti'nin kuruluşundan sonra bölge siyasetinde etkin bir rol almaya başlamasını sağlayan en önemli etken Abbasî Halifeliği olmuştur. Bununla birlikte 1040 yılından itibaren girişilen faaliyetlere bakıldığında; mahalli şehir devletçikleri hariç tutulmak kaydıyla Tuğrul Bey'in münasebette bulunduğu ilk müstakil devlet Büveyhoğulları'dır. Büveyhoğulları hükümdarı Ebû Kâlicâr, Tuğrul Bey'in kuzeybatı İran ve özellikle Irak-ı Acem taraflarını fetihle görevlendirdiği İbrahim Yınal, Yakutî ve Kutalmış'ın faaliyetlerini yakından takip ederek Şiraz şehri etrafına sur inşâ ettirip müdafaa tedbirlerine başvurmuştur. Ebû Kâlicâr kendi döneminde Tuğrul Bey ile savaşmak şöyle dursun genç Selçuklu Devleti'nin gücünün farkına varıp bizzat kendisi Tuğrul Bey'e sulh teklifinde bulunmuştur. Tuğrul Bey de Kâlicâr'ın bu teklifini kabul ederek kardeşi İbrahim Yınal'a Büveyhoğulları topraklarına girmemesini emretmiştir²². Ayrıca dönemin politik geleneğinde önemli bir yer tutan akrabalık bağı kurma mekanizması da işletilerek, Selçuklular ile Büveyhoğulları arasında akrabalık da kurulmuştur. İki devlet arasındaki bu sulh dönemi 1048 yılında Ebû Kâlicâr'ın ölümüne kadar devam etti. Kâlicâr'ın ölümünden sonra Büveyhoğulları arasında bir müddet taht kavgaları yaşandı ise de Melikü'r-

²² M. A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s. 33.

Rahîm Hüsrev Fîrûz tahtı ele geçirmeyi başardı. Ardından Şiraz'ı aldı. Kardeşi Ali'yi Basra'dan çıkardı. Ancak Huzistan ve Kirman'ın Selçuklular tarafından fethi sonucunda Melikü'r-Rahîm'in elinde sadece Irak kalmıştı. Selçuklu fetihleri önünde engel olamayan Büveyhoğulları hükümdarı, içinde bulunduğu durumun vermiş olduğu bir ruh hali ile Abbasi Halifeliği üzerindeki baskılarını arttırdı. Üstelik o, politikasına uygun düştüğü için Bağdat garnizonu komutanı Arslan Besasirî'nin halifeliğe yönelik faaliyetlerine ve tahakkümüne adetâ göz yumuyordu²³.

Büveyhoğulları'nın Abbasî Halifeliği üzerindeki dayanılmaz baskısı, halifeliği bir takım çıkış yolları aramaya sevk etti. Abbasî halifesi Kaim bi-Emrillah, Arslan Besasirî'nin ve Büveyhîlerin elinden kurtuluşunu, artık İslâm dünyasında büyük bir güç haline gelmiş olan Selçuklu hükümdarı Tuğrul Beyin şahsından beklemekteydi²⁴. Kısacası o, bir bakıma İslâm dünyasının siyasî liderliğini kaptırdığı Büveyhoğulları'nın yerine Tuğrul Bey'in şahsında Selçuklu Devleti'nin güçlenmesini tercih ediyordu. Bu amaçla daha önce Tuğrul Bey'in Bağdat'a gelmesi için yaptığı daveti²⁵ Hemedan'ın fethinden sonra Selçuklu Devleti'nin merkezi Rey'e gönderdiği elçisi Hibetullah bin Muhammed el-Me'munî vasıtasıyla yineledi.(1052). Tuğrul Bey bu defa da ilk defasında olduğu gibi bu davete hemen icabet etmedi. Bu tarihten iki yıl sonra halifeye gönderdiği bir elçi ile, sanki halifeden bu daveti hiç almamış ve bu gidişe kendisi karar vermişçesine, Bağdat'a gelmeye karar verdiğini bildirdi. O, Bağdat'a geliş amacını şöyle ilan etmişti:

- 1) Peygamberin hizmetinde şeref duymak ve takdis edilmek
- 2) Mekke'ye hac yapmak
- 3) Hac yollarını Bedevîlerin akınlarından kurtarmak
- 4) Suriye ve Mısır'da Fatimiler'e karşı savaşmak²⁶

²³ Sadrüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nasır b. Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lugal), Ankara 1999, II.Baskı, s. 13.

²⁴ S.Koca, "Türkmen Bey'i Atsız", s. 6.

²⁵ Abbasî Halifesi ile Tuğrul Bey'in diplomatik ilişkileri ve mektuplaşmaları 1038 yılında başlamıştır. Ancak Halife Kaim bi-Emrillah ilk olarak Tuğrul Bey'i 1045 yılında Bağdat'a davet etmiştir. Tuğrul Bey ister içinde bulunduğu şartlar icabı olsun isterse değişik bir politik manevra ile olsun bu davete hemen icabet etmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. M.A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s.36-37 vd.

²⁶ Gregory Ebû'l-Ferec, (Bar Hebraeus) , *Ebû'l- Ferec Tarihi*, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, II. Baskı,c. I, s.306; M.A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamani*, s.37.

Burada Tuğrul Bey'in hedefini açıkça ortaya koyduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Tuğrul Bey'in 1055 yılında Bağdat'a gelmesinden sonra bölge siyasetinde bir takım değişiklikler meydana geldi. Abbasi Halifesi daha Tuğrul Bey Bağdat'a girmeden önce hutbelerde onun adının zikredilmesini sağlamıştır. Bu daha önce bahsettiğimiz *İslâm dünyasının siyasî liderliğinin Büveyhilerden alınıp Selçuklular'a verilmesi konusunda atılmış önemli bir adımdır*. Nitekim halife, Büveyhoğulları hükümdarı Melikü'r-Rahim'i Arslan Besasirî'den ayırmıştır. Buna karşılık tarih sahnesine iddialı bir isimle çıkan ancak ismi ile müsemma olmayan Melikü'r-Rahîm Hüsrev Fîrûz, Tuğrul Bey ile olan münasebetlerinin düzenlenmesi işini halifeye bırakmıştır. Tuğrul Bey'i Hulvan'da karşılayan halife Kaim bi-Emrillah'ın veziri Reisü'r-Rüesâ'nın Selçuklu hükümdarına ilk sözü; Melikü'r-Rahîm'e "evlâd"ı, yani tâbi hükümdar muamelesi yapmasını rica etmek olmuştur²⁷.

Tuğrul Bey'in Büveyhoğulları'nın idare merkezi Dârü'l-Memleke'ye yerleşmesi, valiler ve tahsildarlar tayin etmek suretiyle burada Selçuklu teşkilâtını yerleştirmesi bir yandan Büveyhoğulları Devleti'nin yıkıldığı anlamına gelirken diğer yandan *Selçuklu sultanının ele geçirdiği yerlerde Selçuklu idarî mekanizmasını kurmak ve bu mekanizmayı düzenli bir şekilde işletmek amacıyla olduğunu göstermesi*²⁸ bakımından önemlidir. Aynı dönemde Büveyhoğulları Devleti hizmetindeki gulâm Türkler'in Selçuklu ordusu ile savaşacak kadar ileri gitmeleri Selçuklu hükümdarı Tuğrul Bey'in, bu hareketlerden sorumlu tuttuğu Büveyhî hükümdarı Melikü'r-Rahim'i esir etmesine sebep oldu. O esir edildikten sonra Rey'e gönderilip, buradaki Taberek kalesine hapsedildi. Böylelikle hâkimiyeti 120 yıldan fazla süren Büveyhoğulları Devleti resmen yıkılmış oldu²⁹.

Büveyhoğulları meselesi bu şekilde çözüldürken geride Arslan Besasirî ve Fatımiler meselesinin ele alınması kalmıştır.

Dış siyasette bu gelişmeler yaşanırken Selçuklu Devleti'nin iç siyaset meselesi olarak görülen İbrahim Yınal isyanı yeniden gündeme gelmiştir. Bağdat'tan sürüp çıkarılmayı sindiremeyen ve Rahbe'ye çekilen Arslan Besasiri, Selçuklulara ve Abbasî halifeliğine açıkça cephe almaktan çekinmemiştir. Kendisinin asıl amacı Bağdat'ı ele geçirmektir. Ancak bu duruma engel olarak gördüğü

²⁷ M.A. Köymen, Tuğrul Bey ve Zamanı, s.38.

²⁸ S.Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s.85.

²⁹ İbnü'l-Esir, el-Kâmil Fi't-Târîh (İslâm Tarihi, Trc. Heyeti: A.Ağırakçı, B.Eryarsoy, Z.Tüccar...), İstanbul 2008, Hikmet Nşr.c.VIII, s.180; Sadruddîn el-Hüseynî, Ahbârü'd-Devleti's-Selçukiyye, s. 13; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, c. I, s.307; İ. Kafesoğlu, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973, s.38.

Selçuklu Devleti'nin her fırsatta aleyhine faaliyetlerde bulunmaktan geri kalmamıştır. Bu amaçla Arslan Besasirî önce bölgedeki mahallî hâkimlerle işbirliği ve ittifaklar kurmuştur. Daha sonra da İbrahim Yınal ile irtibata geçerek onu Selçuklu Devleti'nin başına geçmeye teşvik etmiştir.

Arslan Besasirî'nin teşviki, ilk isyanında kendi fethettiği yerlerin kendisine iktâ edilmesi gibi haklı ve masum gerekçelerle yola çıkan İbrahim Yınal'ın, bu defa doğrudan doğruya Selçuklu tahtını ele geçirme niyetinde olduğunu açıkça ortaya koymasına sebep olmuştur. Her iki isyanında da Türkmenlerin desteğini alan İbrahim Yınal'ın, 1059 yılında başlattığı ikinci isyanı sırasında Büveyhoğulları ve Fatımiler ile işbirliği içine girmesi Selçuklu Devleti'ne telafisi güç zararlar vermiştir. Bununla birlikte İbrahim Yınal'ın ikinci isyanı, Selçuklu Devleti'nin Arslan Besasiri ve Fatımiler tehlikesinin boyutunu kavraması açısından önemli bir fırsat oluşturduğu kanaatindeyiz.

Arslan Besasirî'nin Selçuklu Devleti aleyhine son derece büyük bir ustalıklarla tertip ettiği bu girişimleri üzerine İbrahim Yınal, bu sırada Halep'te bulunan Besasirî ve müttefiki Musul eski hâkimi Kureyş'e bir elçi göndermiştir³⁰. Görünüşte bu elçi Tuğrul Bey'e itaat maksadıyladır; ancak elçinin gerçekte vazifesi Mısır Fatimî Halifesi'nden para, hil'at ve sancak istemektir. İbrahim Yınal böylece Tuğrul Bey'i tahttan indirecek, bütün ülkeyi ele geçirecek ve hükümdar olacaktır. Buna karşılık İbrahim Yınal da hutbeyi Fatimî Halifesi adına okutacaktır. Karşılıklı ileri sürülen bu şartlar Mısır Fatimî Halifeliği'nin Besasirî'ye

³⁰ Musul Hakimi Kureyş daha önce Selçuklu hakimiyetine tâbi iken daha sonra bu tavrını değiştirmiş ve Arslan Besasirî'nin ittifakına katılmıştır. Onun kardeşi Mukbil ise, başından beri İbn Verrâm ve bazı Arap ve Kürt gruplarla birlikte Tuğrul Bey'in Bağdat'a girmesinden sonra buradan kaçarak Habur ve Rahbe'ye girip Besasirî'ye katılanlar ve onun hizmetinde yer alanlar arasındadır.(1056-57)Bu sebeple bir ara iki kardeşin arası açıldı ise de daha sonra tekrar düzelmiştir. Kureyş ve bölge ileri gelenlerinden Nur'üd-Devle bin Mezyed'in Tuğrul Bey'e tekrar tâbiyet arz etmeyi kararlaştırdığı bir sırada kardeşi ve onun yandaşları bunu kabul etmemişlerdir. Tam bu sırada Fatimî Halifeliği'nden Arslan Besasirî'ye para geldiği onun da bu paraları Kureyş'e bağlı Araplar arasında dağıttığı haberinin yayılması Kureyş'i zor durumda bırakmıştır. Paraları alan Araplar Kureyş'i bırakıp Arslan Besasirî'ye katılmışlardır. Bu gelişmelerin yanı sıra Mısır Fatimî halifesi, Kureyş'e yakınlık gösterip onu kendi tarafına çekebilmek için çeşitli yollara başvurmuştur. Hattâ kaynağın ifadesine göre; Fatimî halifesi Kureyş'i "*kendi sırtında taşıdığı bir denk olarak görüyorum*" diyerek onun kendisi için değerli olduğunu ve kendisine her türlü yardımı yapmaya hazır bulunduğunu bildirmiştir. Öte yandan Fatimî veziri Ebû Muhammed el Hasan el-Yâzurî Kureyş'e övgü dolu bir mektup yazıp onu yumuşatmak ve kendi ittifaklarına dahil etmek için büyük çaba sarfetmiştir. Bütün bu sebeplerle olsa gerek Musul Hakimi Kureyş bir süre sonra Fatimî -Arslan Besasirî ittifakı içinde yer almıştır. (Ali Sevim, *Makaleler*, (Yayına haz.:E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek) Ankara 2005 c.II, Mirâtü'z - Zaman Selçuklularla İlgili Bilgiler, Tuğrul Bey Dönemi, s.13-15.

maddî yardımı idare eden mümessili Müeyyed fi'd-Dîn tarafından kabul edilmiştir(1058)³¹

Tuğrul Bey, kardeşi Yınal'ın Arslan Besasirî ile olan münasebet ve ittifakını kendilerini adım adım takip eden Abbasi Halifeliği veziri İbn Müsleme aracılığı ile haber alır almaz Musul'a doğru gitmeye karar verdi. Bu arada Tuğrul Bey'in kardeşi İbrahim Yınal ile meşgul olmasını fırsat bilen Arslan Besasirî ittifak içinde olduğu civardaki mahallî şehir devletçiklerinin hakimleri ile birlikte Bağdat'ı işgal etti. Bu arada hem Arslan Besasirî'nin hem de İbrahim Yınal'ın Mısır'daki Fatımiler ile irtibata geçtiği ve hattâ onlardan maddî ve manevî destek aldığı ortaya çıkmış oldu³².

İbrahim Yınal meselesinde gelinen nokta Büyük Selçuklu Devleti içinde bir taht mücadelesi olduğu kadar Selçuklu-Fatımî Mücadelesi karakterini de taşımaktadır³³. Bu bakımdan Tuğrul Bey, İbrahim Yınal meselesini çözüme kavuşturur kavuşturmaz İbrahim Yınal gibi Fatımî Devleti güdümüyle hareket eden Besasirî ve müttetiklerinin faaliyetlerine son vermek amacıyla Bağdat'a yönelmiş ve 1060 yılı başında Bağdat'ın tekrar Abbasi Halifesi'nin eline geçmesini sağlamıştır.

Arslan Besasirî, Selçuklu kuvvetleri tarafından takiple 1060 yılı başında ağır bir hezimete uğratıldı. Selçuklu kumandanlarından Gümüş-Tekin tarafından esir edildi. Ardından kafası kesilerek Bağdat'a gönderildi. Bundan sonra Tuğrul Bey tarafından, işin tabiatı gereği, Fatımiler meselesinin ele alınması bekleniyordu. Ancak Tuğrul Bey'in ilerlemiş yaşına rağmen Halife'nin kızı ile evlenme kararı ve bu sırada halife ile kurulan diplomatik münasebetler ve uzayan düğün hazırlıkları buna engel oldu. Tuğrul Bey, nihayet 1062 yılı Ağustos ayında Halife'nin kızı ile evlenmiş ancak aradan 6 ay geçtikten sonra vefat etmişti.(1063). Böylelikle Selçuklu tarihinde Tuğrul Bey dönemi sona ermiş oldu.

3-) Tuğrul Bey Döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye, Filistin ve Mısır Politikası'nın Ana Hatları:

Bu genel bilgiden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye, Filistin ve Mısır Politikası'nın Tuğrul Bey dönemindeki durumunun analizine geçebiliriz.

Tuğrul Bey ve Büyük Selçuklu Devleti'nin Batı Politikasının önemli bir unsuru olan Irak, Suriye, Filistin ve Mısır'ın ele geçirilmesi hedefi; yeni kurulan

³¹ M.A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s.60.

³² A. Sevim, *Makaleler*, c.II, s.14-15.

³³ M.A. Köymen, *Selçuklu Devri*, s.62.

Selçuklu Devleti'nin yeni yerler ele geçirme ve İslâm dünyasında kendisini kabul ettirme, başka bir deyişle *meşruiyet kazanma* amacından kaynaklanmakta idi. Meşruiyet konusu doğrudan doğruya Fatımîlerin önce Kuzey Afrika'da, sonra Mısır'da İslâm dünyasına yönelik faaliyetleri ile bağlantılı idi. Kuzey Afrika'da Fatımî Devleti'nin kurulması ile Fatımî imamları adına yürütülen propaganda faaliyeti sona ermemişti. Abbasîlerin aksine, Fatımîlerin misyonerlik faaliyetleri, hanedanın iktidara gelişinden sonra da devam etmiş, hattâ özellikle hükümet merkezinin Mısır'a taşınmasından sonra daha da örgütlü ve yoğun bir nitelik kazanmıştı. Bu, büyük ölçüde Fatımîlerin hükümdarlıklarını tüm İslâm dünyasına yayma düşüncelerinden hiçbir zaman vazgeçmemiş olmalarından kaynaklanıyordu³⁴. Durum böyle olunca Sünnî İslâm dünyasının içinde bulunduğu tehdit ve tehlikeyi bertaraf edecek sorumluluğun üstlenilmesi hem zarurî hem de prestijli bir görev addedilebilirdi. Nitekim bu durumu fark eden Tuğrul Bey, Abbasî Halifeliği merkezine yaptığı ilk ziyaret sırasında doğrudan doğruya tayin ettiği hedefleri arasında göstermişti.

Tuğrul Bey'in 1055 yılında Büveyhoğulları'na son verdikten sonra Fatımîler meselesini ele alacağı konusunda kesin bir hükme varmak yorumdan öte bir yaklaşımdır. Çünkü Büveyhîler'in ortadan kaldırılması, İbrahim Yınal ve arkasından Tuğrul Bey'in bölgedeki faaliyetleri; buradaki mahalli devletçikleri birer birer Selçuklu hâkimiyetine dâhil etmeleri, Selçuklular'ın Fatımî Devleti sınırlarına dayanmasına imkan vermiştir³⁵. Selçuklu devri ve Fatımîler konusunda bilgi veren kaynakların bir kısmı bu tarihten sonra Tuğrul Bey'i "*sultan-ı Bağdad*" olarak tanıtır. 1058 yılında Abbasî halifesinin Tuğrul Bey'e dünyevî yetkilerini devrettikten sonra ise, Tuğrul Bey'in sıfatı "*sultan-ı Bağdad ve'l-Maşrik bikemâlihi ve'l-Mağrib*" olmuştur³⁶. Bu şartlar altında Tuğrul Bey'in durumu ve sorumluluğu açıktır: Fatımîler ile mücadelede üzerine düşeni yapmak. Böyle olmakla birlikte Arslan Besasirî ve İbrahim Yınal konusu Tuğrul Bey'in hedefini uygulamaya koyma fırsatı önünde büyük bir engel oluşturmuştur. Büveyhîler'in Türk asıllı ordu komutanı Arslan Besasirî, Fatımîler ile işbirliği yapması ve faaliyetlerini onlar adına gerçekleştirmesi nedeniyle Selçuklu Devleti'ni Büveyhilerden daha çok uğraştırmıştır demek yanlış olmaz³⁷. Türk-

³⁴ Farhad Daftary, *İsmailîler Tarihleri ve Öğretileri*, (Çev. Erdal Toprak), İstanbul 2005, s.336

³⁵ M.A. Köymen, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, s.38.

³⁶ İbn Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Gurer (ed-Dürretü'l-Maziye fî Ahbâri'd-Devleti'l-Fatimîyye)*, (Tahkik: Salâhaddin el-Müneccid), Kahire 1961, c.VI, s. 369 ve 373; Ebû'l-Ferec Ebû'l-Ferec Tarihi, c. I, s.312.

³⁷ Arslan Besasiri ve faaliyetleri hakkında detaylı bilgi veren kaynaklar arasında Mir'atü'z-Zaman ilk sıralarda yer alır. Sibt İbnü'l-Cevzî bu eserinde, Garsünnime'nin bu gün henüz elimizde bulunmayan eseri "Uyûnü't-Tevârih" adlı eserinden naklettiği son derece ayrıntılı ve orijini-

menlerden büyük destek alan İbrahim Yınal isyanı ise, Arslan Besasiri faktöründen daha da önemlidir. İbrahim Yınal'ın Besasirî ve dolaylı olarak Fatımiler ile irtibatı bir kenara bırakılacak olursa Selçuklu hanedanından biri olarak Selçuklu tahtı için mücadelesi, isyana farklı bir boyut kazandırmış ve bu sebeple devleti ve Tuğrul Bey'i uzun süre uğraştırmıştır.

Tuğrul Bey'in Suriye, Filistin ve Mısır'ın ele geçirilme hedefinin gerçekleştirilememesi sebeplerinden biri de hiç şüphesiz daha önce değindiğimiz Abbasî Halifeliği ile sıhriyet (evlilik yoluyla kurulan akrabalık) kurma konusunun öncelikli hedef haline getirilip bu olay üzerinde yoğunlaşmadır. Halifenin kızını Tuğrul Bey'e eş olarak vermemek için beklenmedik bir direnç göstermesi, Tuğrul Bey ile aralarında şiddetli bir ihtilâfın doğmasına sebep olmuştur. Halifenin kızı Seyidetü'n-Nisâ'yı Tuğrul Bey'e vermeme niyetine yönelik olumsuz cevabı karşısında otoritesinin sarsıldığı ve prestijinin yara aldığı kanaatine varan Tuğrul Bey, meseleyi kendi lehine çözebilmek için baskı ve tehdit yoluna başvurmuştur. Bu çerçevede halifenin tahsisatını kesmiş, ıktâ'larına el koymuştur. Bunu şiddetli bir gerginlik dönemi izlemiştir³⁸. Sonunda Tuğrul Bey, halifenin fikrini değiştirmeyi ve ona kendi iradesini kabul ettirmeyi başardı. Bu, İslâm tarihinde görülmemiş bir tavizdi. Zira, o zamana kadar Abbasî hanedanından hiçbir melike yabancı soydan ve aileden bir hükümdara eş olarak verilmemişti³⁹. Abbasî Halifeliği açısından elde edilen bu sonuca rağmen, halifenin ikna edilmesi dolayısıyla devam eden aralıksız temas ve diplomasi faaliyetleri ile düşün hazırlıklarının üç yıla yakın sürmesi, Fatımiler konusunun tabiri caizse *tavsamasına* sebep olmuştur. Bundan sonrası için ise, bu konunun ele alınmasına Tuğrul Bey'in ömrü vefâ etmemiştir.

4-) Alp Arslan Zamanındaki Durum

Tuğrul Bey'in 1063 yılında ölümünden sonra Selçuklu Devleti'nin ikinci hükümdarı Alp Arslan zamanında devletin Suriye, Filistin ve Mısır politikasında temelde bir değişiklik söz konusu değildir. Mısır Fâtımî Devletine son vererek, İslâm dünyasının siyasî ve manevî bütünlüğünü sağlama gayesi Tuğrul Bey'den sonra yeğeni Alp Arslan'ın da dış politika hedefleri arasında öncelikli bir yere sahipti.

nal bilgiler mevcuttur. Bu konuda yapılan muasır çalışmalar için bkz. Süleyman Genç, *Fatımi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı* İzmir 1995 (Basılmamış Doktora Tezi); Seyfullah Korkmaz, *Arslanü'l-Besasiri*, Kayseri 1997, (Basılmamış Doktora Tezi)

³⁸ A.Sevim, *Makaleler*, c.II, s.140; er-Ravendî, *Râhatü's-Sudûr*, c.I, s.108-109; el-Bundarî, *Zubdatü'n-Nusra*, s. 20; S.Koca, *Türkmen Bey'i Atsız*, s. 8.

³⁹ A.Sevim, *Makaleler*, c.II, s.136-137; Ebû'l-Ferec, *Ebû'l-Ferec Tarihi*, c. I, s.315; S.Koca *Türkmen Bey'i Atsız*, s. 8.

Selçuklu tahtına henüz oturmadan hanedan üyelerinden Kutalmış ile zorlu bir mücadeleye girişen ve bu mücadeleyi kendi lehine sonuçlandıran Alp Arslan, Selçuklu tahtını ele geçirdikten sonra da askerî ve idarî faaliyetlerde son derece yetenekli olduğunu hissettirdi. İçeride ve dışarıda otoritesini sağladı. Başta Abbasî halifeliği olmak üzere bütün İslâm dünyası kendisinin siyasî otoritesini kabul etmek zorunda kaldı. Böylece Alp Arslan Orta ve Yakındoğu'nun en güçlü hâkimi durumuna gelmişti. Bu konumun vermiş olduğu prestij dolaısıyla Alp Arslan 1070 yılı içinde Mısır'ın fethi için bazı Fâtımî devlet adamlarından davet almış bulunuyordu.⁴⁰

Alp Arslan'ın bu tarihe kadar Fatımiler meselesini ciddi bir şekilde ele almamasının geçerli sebepleri vardı. Bunların başında şüphesiz Anadolu'ya yapılan akınlar ve bu akınlara karşılık Bizans'ın giriştiği faaliyetler gelmekteydi. Alp Arslan'ın 1064 yılından itibaren Selçuklu Devleti'nin Batı politikası çerçevesinde değerlendirdiğimiz Bizans meselesini ele aldığı ve faaliyetlerini daha çok bu yönde sürdürdüğünü görüyoruz. Onun bu tarihte giriştiği ilk harekâtı, Anadolu'da yapacağı gaza ve cihat hareketlerinde kendisine engel olabileceğini düşündüğü Ermeni ve Gürcüler'e yönelikti. Böylelikle daha sonra Anadolu'da yapacağı fetihlerde arkasını emniyete almak istiyordu⁴¹. Selçuklu güçlerinin Alp Arslan döneminde Anadolu'ya yaptığı bu ilk harekâtı amacına ulaşmıştı. Sürmeli, Meryem-nişîn gibi müstahkem mevkiiler ile Ani şehri ve kalesi Selçukluların eline geçtiği gibi, Kars Ermeni hâkimi Gagik de Selçuklu sultanına gelip itaatini arz etmişti. Böylece Kuzey Doğu Anadolu bölgesi tamamen Selçuklu hâkimiyetine girmiş oldu⁴². Bu durumdan cesaret alan Selçuklu ve Türkmen Beyleri Anadolu'ya ardı ardına akınlar yapmaya başladılar. Bunlar arasında Gümüş-Tekin, Afşin, Ahmed-şah, Erbasgan ve Sunduk gibi beyler de bulunuyordu. Ancak bunların bazıları bizzat Alp Arslan tarafından görevlendirilmiş halde bazıları onun kontrolünden çıkmış bulunuyordu. Sözü edilen beylerin Doğu Anadolu'dan başlayarak Güney Doğu Anadolu'ya kadar uzanan akınları Bizans'ı oldukça endişelendirmişti.

⁴⁰ İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fi Tarih Haleb*, (yay ve çev. A. Sevim), Ankara 1976, s.21; Ankara 1982, s.13; *İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, (metinler ve çeviri: F. Sümer-A. Sevim), Ankara 1971. s. 38, 44; S.Koca Türkmen Bey'i Atsız, s. 8.

⁴¹ S.Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s.135.

⁴² İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Târih*, c.VIII, s. 234 vd. ;*Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli* (Trc. Hrant Andreasyan), Ankara 1987, s.118-122; Mehmet Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamani*, Ankara 1992, s. 32-35; S. Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s.137.

Türklerin akın ve faaliyetlerini Anadolu'nun bütünüyle fethi yolunda bir hazırlık olarak değerlendiren ve bu tespitinde de yanılmayan Bizans, karşı tedbir almakta gecikmedi. Türklerin akınlarına son vermek amacıyla 1067 yılında Bizans'ın en cesur imparatorları arasında değerlendirilen Romanos Diogenes tahta çıkarıldı (1067)⁴³. Yeni imparator vakit kaybetmeden harekete geçti. Kayseri üzerinden Kuzey Suriye'ye indi. Amacı Selçuklu beylerinin bu akınlarda üs olarak kullandıkları Halep ile Anadolu'nun irtibatını kesmekti. Kaynakların ifadesine göre; Bizans imparatoru Kuzey Suriye'ye inip Menbic'e saldırmış, burada pek çok kişiyi esir etmiş, daha sonra da Halep kuzeyindeki küçük bir belde olan Azaz'a inmişti. İmparator, burada askerleri yiyecek sıkıntısı, salgın hastalıklar ve özellikle vebâ tehlikesi ile karşı karşıya geldiğinden kesin bir başarı elde edemedi⁴⁴. Üstelik daha sonraki Selçuklu akınlarına da mani olamadı. Bu sebeple ertesi yıl tekrar sefere çıktı ise de bu seferinde de bir sonuç elde edemedi. Aksine Selçuklu beyleri bu seferler sırasında Bizans imparatorunun ve ordusunun gerçek gücünü görebilme ve anlama fırsatı elde etmişlerdi. Bu gelişmeler karşısında Büyük Selçuklu Devleti sultanı Alp Arslan ile Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in Anadolu'nun kaderi için karşı karşıya gelmeleri kaçınılmaz olmuştu⁴⁵.

Gelişmeler bu şekilde devam ederken daha önce Ahlat'ı kendisine hareket üssü edinen ve buradan Anadolu içlerine akınlarda bulunan Sunduk et-Türkî, beraberinde pek çok asker olduğu halde Anadolu'dan gelip güney yönünden Halep'e bağlı küçük bir ilçe olan Urtik'ten yine Haleb'e bağlı Cezr, Maarretü'n-Nûman, Kefr-Tâb, Hama ve Rafeniyye'ye değin uzanan Halep topraklarına girdi. Sunduk'un Suriye'deki bu faaliyetleri manen Mısır Fatımî Devleti'ne bağlı Halep Mirdasoğulları Emirliği'nin Sünnî Abbasî Halifeliği ve Büyük Selçuklu Devleti'ne tâbi olmasıyla neticelendi⁴⁶. Hattâ bu sırada Mirdasoğulları hâkimi bulunan emir Mahmud, Halep ileri gelenlerini toplayıp; *Fatımî Devleti'nin artık çökmüş bulunduğunu halbuki Selçuklu Devleti'nin yeni olup sağlam, güçlü ve kuvvetli bir hâkimiyete sahip olduğunu*, dile getirmesi ve Selçuklu Devleti ile Sünnî Abbasî Halifeliği'ne bağlanma çağrısı bir hayli etkili olmuştu⁴⁷.

⁴³ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bkz. George Ostrogorsky, *Bizans Devleti Tarihi*, (Trc.: Fikret İşıltan), Ankara 1991, III. Baskı; Şerif Baştaş, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1989.

⁴⁴ A.Sevim, *Makaleler* (İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler),s. 619.

⁴⁵ S.Koca, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, s.141.

⁴⁶ A.Sevim, *Makaleler* (İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler),s. 620.

⁴⁷ A.Sevim, *Makaleler* (İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler),s. 621; İbn Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürrer*, c.VI, s.388-389.

Büyük Selçuklu Devleti adına oldukça önemli addedilebilecek bu gelişmenin ardından Mısır Fatimî yönetimini ele geçiren vezir Nasirü'd-Devle Ebû Cafer bin Hamdan ile Mısır Emirlerinden bir kısmı arasında birtakım kötü olaylar cereyan etti. İdare mekanizmasının bu şekilde sarsılmasıyla Nasirü'd-Devle, Halep kadısı adıyla bilinen Fakih Ebû Cafer Muhammed bin Ahmed el-Buharî'yi Alp Arslan'a gönderip "*Ordusuyla birlikte Mısır'a gelmesini, Mısır'ı kendisine teslim edeceğini ve Şii hutbeyi değiştirip Sünnî hutbe okutturacağını*" bildirip onu Mısır'a davet etti⁴⁸.

Sultan Alp Arslan 1070 yılında aldığı bu davet üzerine 1071 yılı içinde Mısır seferine çıktı. Kaynağın ifade ettiği gibi, fezayı kaplayan ordusu ile Azerbaycan üzerinden Anadolu'ya girdi. Erciş'i geri aldı; amcası Tuğrul Beyin 1054 yılında kuşatıp da alamadığı son derece müstahkem bir kale olan Malazgirt'i ele geçirdi. Sultan Alp Arslan, burada Selçuklu dinî teşkilâtını kurup, bir askerî birlik bıraktıktan sonra Güney-Doğu Anadolu bölgesine indi; Siverek ve Tulhum kalelerini fethetti. Bundan sonra, Bizans'ın Ani ve Malazgirt'ten sonra doğudaki üçüncü müstahkem mevki olan Urfa şehrini ve kalesini kuşattı. Ancak kendisine zaman kaybettireceği düşüncesiyle şehri ve kaleyi düşürmek için ısrarcı olmadı. Kuşatmayı kaldırıp, Suriye istikametinde yoluna devam etti. Fırat nehri geçerek, daha önce Sunduk'un Suriye'deki faaliyetlerinden dolayı çekinerek, Selçuklu hâkimiyetini tercih eden Haleb'deki Mirdasoğulları'nı Selçuklu Devleti'ne bağladı. Alp Arslan, Şam istikâmetinde ilerlerken Bizans İmparatoru Romanos Diogenes'in büyük bir ordu ile üzerine gelmekte olduğu haberini aldı. Bu haber üzerine Mısır seferini yarıda kesmek zorunda kalan Sultan Alp Arslan, 4 bin kişilik hassa birliği ile süratle Azerbaycan'ın Hoy şehrine döndü ve burada hazırlığını kısa sürede tamamlayıp, Bizans ordusunu karşılamak üzere Anadolu'ya doğru hareket etti⁴⁹.

Alp Arslan'ın Mısır seferini yarıda kesip Anadolu'ya hareket etmesi ve Bizans İmparatoru ile tarihin en önemli savaşlarından birini; Malazgirt Savaşı'nı gerçekleştirip zafere ulaşması; Büyük Selçuklu Devleti'nin Batı politikasının Bizans ayağının hedefe ulaştığı anlamına geliyordu. Bu zaferle Türk tarihi açısından etkisi günümüze kadar ulaşan sayısız kazançlar elde edilmişti. Her şeyden önemlisi üzerinde yaşamakta olduğumuz vatanımızın fethi gerçekleşmişti.

⁴⁸ A.Sevim, *Makaleler* (İbnü'l-Adim'in Zübdetü'l-Haleb Min Tarihi Haleb Adlı Eserindeki Selçuklular ile İlgili Bilgiler),s. 622.

⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil Fi't-Tarih*, c.VIII, s. 256; İbn Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer*, c.VI, s.391-396; M. Altay Köymen, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III, Alp Arslan ve Zamanı*, s.25; René Grousset, *Ermenilerin Tarihi*, (Çev.: S.Dolanoğlu, İstanbul 2005,s.609 vd.; S. Koca, *Türkmen Bey'i Atsız*, s. 9.

Bununla birlikte Alp Arslan'ın Mısır seferini niyet ve akıbeti farklı olan olaylardan biri olarak değerlendirmek gerekir. Çünkü Alp Arslan'ın bu seferdeki gayesi daha öncede açıkladığımız gibi; Fâtımî Devletine son verip, topraklarını ilhak etmektir. Ancak gelişen olaylar neticesinde Büyük Selçuklu Devleti'nin bu politikası bir kere daha ertelenmiş oldu.

Bununla birlikte Alp Arslan döneminde eğitim ve kültür alanında yapılan hamleler⁵⁰ ve bu çerçevede kurulan Nizamiye Medreseleri Şii doktrinine karşı girişilen en önemli ilmî ve fikrî mücadele olma özelliği taşır⁵¹. Fatımî daîlerinin (*Daî el-Duat: davetçi, çağırıcı, propagandist*) yapmış olduğu propaganda ve faaliyetler Nizamiye Medreseleri'nin akla ve bilimselliğe dayanan eğitim politikaları sayesinde etkisiz hale getirilmiş ya da kırılmıştır. En genel ifade ile Nizamiye Medreseleri, Şii Fatımî ideolojisini temellerinden sarsan Ortaçağ'ın en önemli kurumlarından biri olmuştur⁵².

Alp Arslan'ın Malazgirt zaferinden sonra çıktığı Mâverâünnehir seferinde, zamansız ve talihsiz ölümü (1072), Sultanın Fatımîler meselesini tekrar ele almasına imkân ve fırsat vermemişti. Bu sebeple Suriye, Filistin ve Mısır meselesi, Sultan Alp Arslan'ın yerini alan oğlu Melikşâh'a kaldı.

5-) Sultan Melikşâh Döneminde Fatımîler Meselesi'nin Türkmen Beyleri'nden Atsız'a Bırakılması

Sultan Melikşâh'ın saltanatı dönemi (1072-1092) Büyük Selçuklu Devleti'nin en parlak dönemi olmasına rağmen Melikşâh, Suriye ve Mısır'ın fethi ile doğrudan ilgilenememiş, bu meselenin çözümünü Türkmen beylerinden Atsız'a bırakmıştır. Esasen Melikşâh dönemini daha önce ele aldığımız iki Selçuklu sultanından ayıran en önemli özellikler şunlardır.

1-) Tuğrul Bey ve Alp Arslan, Suriye, Filistin ve Mısır meselesini bizzat kendileri ele almışlar ve birtakım teşebbüslerde bulunmuşlardır. Buna karşılık Melikşâh, meseleyi Kızıl, Şöklü ve Atsız adlarındaki Türkmen Beylerine bırak-

⁵⁰ Bu konuda ayrıntılı bilgi için bk. M. Altay Köymen, *Alp Arslan ve Zamanı II*, Ankara 1983; Güray Kırpık, *Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu Nizamiye Medreseleri*, Ankara 2009.

⁵¹ Ayşe D. Kuşçu, "Orta Doğu'da Şii-Sünnî Mücadelesinde Selçuklu ve Zengi Medreselerinin Yeri", *Akademik Orta Doğu Der.*, c. II, S.2, s. 17-38.

⁵² Bu konuda bkz. Aydın Sayılı, "Higher Education in Medieval Islam", Ankara 1948, Ankara Üniv. Yıllığı, II,

muş ve kendisi uzun süren saltanatı süresince hiçbir zaman bu mesele ile doğrudan ilgilenmemiştir.⁵³

2-) Türkmen beyleri Kızılı, Şöklı ve özellikle Atsız⁵⁴'ın Suriye ve Filistin'deki siyasî faaliyetleri ve Mısır Fatımîleri ile ilişkileri bir kenara bırakılacak olursa, bu dönemde 1071 yılından itibaren Azerbaycan ve Errân (Karabağ) üzerinden gelen kalabalık Türkmen kitleleri⁵⁵, bölgenin etnik, sosyal ve kültürel yapısında önemli değişikliklere sebep olmuşlardır. Suriye ve Filistin bölgelerine yerleşen Türk nüfusunun demografik ve kültürel varlığı ve etkisi bölgede uzun süre devam etmiştir. Melikşah döneminin sona ermesinden kısa bir süre sonra başlayan Haçlı Seferleri ve daha sonraki olayların hiçbiri buradaki Türk varlığını söküp atmaya muktedir olamamıştır. Aksine bölge, tıpkı Anadolu gibi Moğol istilâsı önünden kaçan Türklerin yerleşmesi için uygun bir coğrafya olmuştur. Bölgedeki bu Türk varlığı, daha sonra buralarda kurulacak olan Türk Devletleri'nin kuruluşunu ve bekasını sağlayan en önemli etken olarak karşımıza çıkar.

Türkmen Beyi Atsız'ın bölgedeki siyasî faaliyetleri de oldukça takdire değer. Atsız üstün askerî ve siyasî yetenekleri sayesinde Güney Suriye ve Filistin'de büyük başarılar elde ettiği ve buralardaki şehirleri birer birer ele geçirdiği gibi Mısır'ı da ele geçirme teşebbüsünde bulunmuştur. Ancak burada yaptığı bir taktik hatası onun bu teşebbüsünde başarı sağlayamamasına sebep olmuştur. Bununla birlikte Atsız'ın bölgedeki faaliyetleri onun adını ölümsüzleştirmiştir⁵⁶.

Burada vurgulanması gereken nokta; Melikşah'ın en büyük politik hatasının Mısır Fatımî Devleti topraklarının fethi ve ilhakı meselesini, tamamen Türkmen ve Selçuklu beylerine bırakması olmuştur. Şayet Melikşah bu politikayı sıkı bir şekilde takip edip uygulama fırsatını yakalayabilmiş olsa idi, belki de Fatımî Devleti'nin ortadan kaldırılması, yaklaşık yüz yıllık bir gecikmeyle olmayacaktı.

⁵³ Melikşah döneminde Büyük Selçuklu Devleti'nin Suriye, Filistin ve Mısır politikası hakkında bu güne kadar yapılmış en detaylı çalışma Prof.Dr. Salim Koca'ya aittir. Geniş bilgi için bkz., S.Koca, *Türkmen Bey'i Atsız*, s.1-35.

⁵⁴ Faruk Sümer, *Selçuklular Devrinde Türk Beyleri*, Uvak Oğlu Atsız I, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 43, (1986), 133-144.

⁵⁵ Bu Türkmen kütlesi, devrin kaynaklarında, "Yavgiyye" veya "Nâvekiyye" adıyla tanıtılmıştır. Suriye'ye "Yavgiyye veya Nâvekiyye Türkmenleri"nden önce Han oğlu Hârûn, Bekçi oğlu Afşin, Sunduk gibi Türkmen ve Selçuklu beyleri gelmiştir. Bunlardan Han oğlu Hârûn, Halep Arap Mirdas Oğulları hizmetinde bulunmuştur. Afşin ise, Anadolu'ya yaptığı akınlarda Halep'i genellikle dönüş üssü olarak kullanmıştır. (S.Koca, *Türkmen Bey'i Atsız*, s.10).

⁵⁶ Bkz. S.Koca, *Türkmen Bey'i Atsız*, s.33vd.

Melikşah'tan sonra sırasıyla başa geçen I. Mahmud (1092-1094), Berkyaruk (1094-1105), Müizzeddin Melikşah (1105-1105) ve Mehmed Tapar (1105-1118) dönemlerinde Büyük Selçuklu Devleti eski gücünü yitirip gerileme ve çöküş dönemlerine girdiği için devletin Suriye, Filistin ve Mısır politikasının ele alınması mümkün olmamıştır.

Sonuç

Türkler'in Orta Doğu hâkimiyeti sürecinde son derece önemli bir yere sahip olan Büyük Selçuklu Devleti'nin büyük hedeflerle ve ideallerle planlamış olduğu Suriye Filistin ve Mısır politikasının temelleri Tuğrul Bey döneminde atılmıştır. Bu ilk Selçuklu sultanı 1055 yılında Bağdat'a girdiğinde hedefinin; İslâm dünyasında bölünmeye ve ayrışmaya sebep olan, benimsemiş olduğu katı politikalarla Müslümanların huzurunu bozan Fatımî Devleti'ni, ortadan kaldırmak ve sahip olduğu yerleri ele geçirmek olduğunu açıkça ortaya koymuştur. Bu çerçevede bazı önemli teşebbüslerde bulunmuş, ancak nihai bir netice elde edememiştir. Bununla birlikte Fatımî Devleti'nin İslâm dünyasının hemen ortasında bulunan müttefiklerinden Şiî Büveyhoğulları'na son vererek, Fatımî Devleti'nin Irak-ı Arap ve Irak-ı Acem coğrafyasındaki nüfuzunu kırmayı başarmıştır.

Tuğrul Bey'in esasen bir iç politika meselesi olma karakteri taşıyan, ancak daha sonraki gelişimi ile aynı zamanda bir dış politika meselesi haline gelen İbrahim Yinal ile olan mücadelesi, kendisine Fatımîler meselesinin çözümü konusunda vakit kaybettirmiştir. İbrahim Yinal cephesinin Arslan Besasirî ve Fatımîler cephesi ile genişlemesi konunun ciddiyetini arttırdığı kadar ele alınma konusunda da bir öncelik ve sonralık durumu ortaya çıkarmıştır. Tarihî olayların geri dönüşümünün imkansızlığı ve müdahalenin yersizliği bir kenara bırakılacak olursa, tarih biliminin geleceğe yön ve şekil verme boyutundan bakıldığında; Tuğrul Bey'in en büyük hatasının Abbasi Halifeliği ile akrabalık kurma inadına, Fatımîler meselesi gibi ciddî bir meseleyi feda etmesi olmuştur. 1060 yılı başlarında Arslan Besasirî konusu çözüme kavuşur kavuşmaz ele alınması gereken mesele, ikinci plana itilmiştir. Böylelikle Tuğrul Bey, İslâm Dünyasının manevî ve siyasî birliğinin sağlanması yolunda en büyük engellerden biri olan Fatımîler meselesini, çözüme kavuşturma fırsatını kaçırmıştır.

Tuğrul Bey'den sonra Büyük Selçuklu tahtına geçen Alp Arslan döneminde de durum aynı şekilde çeşitli sebepler ve engeller dolayısıyla sonuca ulaştırılamamıştır. Bununla birlikte bu dönemde kurulan Nizamiye Medreseleri, Sünnî

İslâm dünyasının Şii Fatımîler'e karşı giriştiği en önemli bilimsel ve kültürel taarruz olmuştur.

Dokuz yıl gibi nispeten kısa bir hükümdarlık döneminde çok büyük faaliyetler gerçekleştiren ve Selçuklu Devleti'ni Orta ve Yakın Doğu'nun en büyük siyasî gücü haline getiren Alp Arslan'ın ölümünden sonra Selçuklu tahtına geçen Melikşah, Fatımîler meselesinde en isabetsiz kararlar alan Selçuklu sultanı olmuştur. Onun bu meseleyi Türkmen Beylerine bırakması, bir bakıma Suriye, Filistin ve Mısır politikasını ikinci plana itilmesi anlamına gelmiştir. Türkmen beylerinden Atsız'ın bölgedeki faaliyetleri ve başarıları inkâr edilemez. O, bu faaliyetleri çerçevesinde Güney Suriye ve Filistin'i Selçuklu topraklarına dâhil etti ise de Atsız'ın bu başarılarının merkezî hükümet yani Melikşah tarafından ciddiyetle ele alınmaması neredeyse çözümde son noktaya gelen bir konunun ihmal edilmesi bağlamında değerlendirilebilir. Bu durum Melikşah'ın en büyük politik zaafı olmuştur. Kendisinden sonra Büyük Selçuklu Devleti'nin gerileme ve çöküş aşamasına girmesi Fatımîler meselesinin çözülmeden kalması anlamına gelmiştir. Selçuklu sultanlarının bu önemli politikaları, yine onların pek çok bakımdan siyasî ve kültürel bir uzantısı (istitâle) olarak kabul edilen Eyyûbîler'e miras kalmıştır. Zengiler Devleti hükümdarı Nureddin Mahmud adına Mısır'a giden Selahaddin Eyyûbî, 1171 yılında Fatımîler Devleti'ne son vererek, sarayında, yanbaşında yetiştiği Nureddin Mahmud'un ve Büyük Selçuklular'ın bu önemli politikalarını gerçekleştiren kişi olmuştur. Bununla birlikte aradan geçen yüz yıl gibi uzun bir süreç, Fatımî Devleti'nin ömrünün de doğal olarak uzamasına ve dolayısıyla İslâm dünyasına ağır tahribatlar vermeye devam etmesine yol açmıştır. ©

KAYNAKLAR

- Abdü'l Gâfir el-Fârisî, *Kitâbü's- Siyak li Târihî Nişâbûr ve el-Müntehab*, Nşr.,R.Frye, London 1965.
- Alptekin, Coşkun, *Selçuklu Paraları*, Selçuklu Araştırmaları Dergisi, III, (yıl: 1971)435-591.
- Baştav, Şerif, *Bizans İmparatorluğu Tarihi*, Ankara 1989.
- Buillet,R.W., *Numismatic Evidence for the Relationship Between Tughril Beg and Chagri Beg*, Studies in Honor of George C. Miles, Edit. by D.K. Koumjian, Beirut 1974.
- el-Bundarî, *Zubdatü'n-Nusra ve Nuhbatü'l-Uhra*, (Nşr. M. Th. Houtsma Leiden,1889) Türkçe trc. Kıvameddin Burslan, Irak ve Horasan Selçukluları Tarihi, Ankara 1999, II.Baskı.
- Corcî Zeydân, *İslâm Uygarlıkları Tarihi*, (Çev: Nejdet Gök), İstanbul 2004.
- Daftary,Farhad, *İsmaililer Tarihleri ve Öğretileri*, (Çev. Erdal Toprak), İstanbul 2005.
- Demir, Faruk, *Büyük Ortadoğu Projesi Beşeri Dönüşüm Planı*, 2023 Der.,(Mart 2004).
- Genç, Süleyman, *Fatimi-Abbasi-Selçuklu Münasebetleri ve Besasiri İsyanı*, İzmir 1995 (Basılmamış Doktora Tezi).
- Gregory Ebû'l-Ferec, (Bar Hebraeus) , *Ebû'l- Ferec Tarihi*, (Çev.: Ömer Rıza Doğrul), Ankara 1987, II. Baskı, c. I.
- Grousset, René, *Ermenilerin Tarihi*, (Çev.: S.Dolanoğlu, İstanbul 2005.
- İbnü'l-Adîm, *Buğyetü't-Taleb fî Tarihi Haleb*, (yay ve çev. A. Sevim), Ankara 1976, s.21; Ankara 1982.
- İbn Aybek ed-Devâdârî, *Kenzü'd-Dürer ve Camiü'l-Gurer (ed-Dürretü'l-Maziye fî Ahbârî'd-Devleti'l-Fatımîyye)*, (Tahkik: Salâhaddin el-Müneccid), Kahire 1961, c.VI.
- İbnü'l-Esir, *el-Kâmil Fi't-Tarih* (İslâm Tarihi, Trc. Heyeti: A.Ağırakçı, B.Eryarsoy, Z.Tüccar...), İstanbul 2008, Hikmet Nşr,c.VIII.
- İslâm Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı*, (metinler ve çeviri: F. Sümer-A. Sevim), Ankara 1971.
- Kafesoğlu,İbrahim, *Sultan Melikşah*, İstanbul 1973.
- Kırpık, Güray, *Ortaçağın Yükseköğretim Kurumu Nizamiye Medreseleri*, Ankara 2009.
- Koca, Salim, *Dandanakan'dan Malazgirt'e*, Giresun 1997.

- _____, *Büyük Selçuklu Sultanı Meliksâh'ın Suriye, Filistin, Mısır Politikası ve Türkmen Beyi Atsız*, Selçuk Üni., *Türkiyat Araştırmaları Der.*, S.22 (Güz2007).
- Korkmaz, Seyfullah, *Arslanü'l-Besasirî*, Kayseri 1997, (Basılmamış Doktora Tezi).
- Köprülü, M. Fuad, *"İslâm ve Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları ve Vakıf Müesseseleri"*, İstanbul 1983.
- Köymen, Mehmet Altay, *Tuğrul Bey ve Zamanı*, İstanbul 1976.
- _____, *Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1983.
- _____, *Selçuklu Devri Türk Tarihi*, Ankara 1989, TT.K. Yay.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, III, Alp Arslan ve Zamanı*, Ankara 1992.
- _____, *Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi, c.I, Ankara 1993, II.Baskı, TT.K. Yay.*
- Kuşçu, Ayşe D., *Türklerin Ortadoğu Hâkimiyeti*, Akademik Ortadoğu Der., c.I, S.1.
- _____, *Orta Doğu'da Şi'i-Sünnî Mücadelesinde Selçuklu ve Zengi Medreselerinin Yeri*, Akademik Orta Doğu Der., c. II, S.2,
- el-Mâverdî, Ali b. Muhammed b. Habîb Ebi'l-Hasan, *el-Ahkâmü's-Sultaniyye* (Ter.: Ali Şafak , *İslâm'da Hilâfet ve Devlet Hukuku*), İstanbul, 1976, Bedir Yayınevi.
- Merçil, Erdoğan, *Müslüman Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1991.
- Mevdûdî, *Selçuklular Tarihi*, (Trc. A. Genceli), Ankara 1971.
- Muhammed b. Ali b. er- Râvendî, *Râhatü's-Sudûr ve Ayetü's-Sürûr*, (Trc.,A. Ateş), Ankara 1999, II.Baskı, c. I.
- Ostrogorsky, George, *Bizans Devleti Tarihi*, (Trc.: Fikret İşıltan), Ankara 1991, III. Baskı
- Sadrüddîn Ebû'l-Hasan Ali b. Nasır b. Ali el-Hüseynî, *Ahbârü'd-Deoleti's-Selçukiyye*, (Çev. Necati Lugal), Ankara 1999, II.Baskı.
- Sayılı, Aydın, *"Higher Education in Medieval Islam"*, Ankara 1948, Ankara Üniv. Yıllığı, II,
- Sevim, Ali, *Makaleler*, (Yayına haz.:E. Semih Yalçın-Süleyman Özbek) Ankara 2005.
- Sümer, Faruk, *Selçuklular Devrinde Türk Beyleri, Uvak Oğlu Atsız I*, *Türk Dünyası Araştırmaları*, 43, (1986).
- Urfalı Mateos, *Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi ve Papaz Grigor'un Zeyli* (Trc. Hrnt Andreasyan), Ankara 1987.